

Työttömyys ja Holokaust*

Timo Kuronen

Oppineisuus on sokeuden muoto.

Elias Canetti: *Sokeat*

Työttömyyden rinnastaminen Holokaustiin on samalla kertaa sekä epäasiallista että asiallista. Se on epäasiallista siksi, että Holokaustissa ihmisiä tapettiin; saksalaiset tappoivat tai näännyttivät kuoli-aaksi arviolta 6 miljoonaa juutalaista vuosien 1938–45 välisenä aikana. Työttömyys rauhan aikana tuhoaa ainoastaan ihmisten toimintamahdollisuudet markkinatalouden täysivaltaisina jäseninä. Asiallista ja perusteltua vertaaminen on siksi, että suurista eroistaan huolimatta Holokaustilla ja työttömyydellä on merkittäviä yhtäläisyyksiä. Jos Holokaustin historiaa ja sen kehittymisen analyysiä lukee *mutatis mutandis* työttömyyden kuvauksena, yhtäläisyydet alkavat nousta esille. Sosiologisessa, filosofisessa ja systeemiteoreettisessa tarkastelussa kyseisten ongelmien yhtäläiset piirteet näkyvät selvimmin.

Holokaustin historiasta on kirjoitettu paljon, sen sosiologia on lähes kokonaan kirjoittamatta. Zygmunt Bauman toteaa, että Holokaust on sosiologeille kiusallinen ja vaikea kysymys sen vuoksi, että se pakottaa samalla miettimään itse sosiologian lähtökohdat uudelleen (Bauman 1991). Sosiologiaa on tähän saakka kehitetty valistuksen optimismin hengessä modernin teollisen yhteiskunnan tarpeisiin (Bauman 1989). Nyt kuitenkin näyttäisi siltä, että esimerkiksi Max Weberin opit byrokraattisen hallinnon ylivertaisesta rationaalisuudesta ovat löytäneet toistaiseksi uljaimman sovelluksensa juuri Holokaustin välttämättömänä ennakkoehtona. Tämä on kuitenkin näkemys,

* Julkaistu *Tiedepolitiikka*-lehdessä, 42(3), 2017. Teksti on alunperin kirjoitettu osaksi väitöskirjaa vuonna 1999. Sitä ei ole aikaisemmin julkaistu.

joka sosiologien mielestä on vähintäänkin rienausta, ellei suoranainen pyhäinhäväistys (Bauman 1991, s. 10–11).

Myös työttömyyden sosiologia on vielä kirjoittamatta. Sosiologiaa tieteenä on kehitetty runsauden, vaurauden ja täystyöllisyyden — sanalla sanoen länsimaisen markkinatalouden — tarpeisiin. Tieteellisen sosiologian mielestä työttömyys on ongelma, jota ei oikeastaan pitäisi olla, ei saisi olla — ei *voi* olla. Esimerkiksi Antti Kasvion kirjassaan *Uusi työn yhteiskunta* esittämä vastaus työttömyyden hoitamiseen on kilpailun koventaminen kevyen tuotannon avulla (Kasvio 1994). Kyseessä on täsmälleen sama lähestymistapa, jota Casimir Ehnrooth esittää Helsingin Sanomissa 5.2.1996 julkaisemassaan artikkelissa *Työttömyyden perussyy on liian heikko kilpailukyky*. On selvää, että työttömyyden vakavasta sosiologisesta analyysistä ollaan vielä kaukana.

Näin jälkikäteen tarkasteltuna Holokaustista voidaan oppia paljon, jos vain uskalletaan avoimin mielin lähestyä tätä kysymystä. Oppimisen arvoiset asiat ovat nimittäin sellaisia, että ne eivät anna kovinkaan mairittelevaa kuvaa tuolloisen valtiojohdon, tiedelaitoksen, tuotannollisen elämän tai minkään muunkaan yhteiskunnallisen eliitin laadusta. Holokaustin historia osoittaa, että valistunut, nykyaikainen, tehokkaasti toimiva länsimainen yhteiskunta voi joutua hakoteille ja syyllistyä ihmiskunnan historian pahimpiin rikoksiin tavalla, jossa lähes koko yhteiskunta on osallisena. Vakavin opetus on kuitenkin siinä, että Holokaust ei ole yhden kansakunnan hetkellisen hairahtamisen tulos vaan se on osa nykyaikaisen, länsimaisen yhteiskunnan sisäänrakennettua toiminnan logikkaa. Se on riski, joka on edelleenkin koko ajan olemassa kaikissa länsimaissa.

1 Tie kansanmurhaan

Holokaustille on kehitetty lukemattomia selityksiä, joista esimerkinomaisesti voi mainita vaikkapa Hitlerin mielisairauden tai saksalaiseen kansanluonteeseen juurtuneen juutalaisvastaisuuden. Yksinkertaiset selitysmallit ovat käyneet hyvin kaupaksi; niillä on ollut vähintäänkin suuri terapeuttilinen merkitys. Saksalaisesta hallintovirkamiehestä on täytynyt tuntua hyvin huojentavalta Hitlerin mielisairauteen perustuva selitysmalli. Sehän osoittaisi, että kyseessä on historiallisesti ainutkertainen tapahtuma, jonka syntyyn, kulkuun tai mahdol-

liseen uudelleen esiintymiseen ei hallintokoneistossa työskentelevillä henkilöillä ollut eikä voi olla mitään osuutta. Englantilaisten ja amerikkalaisten näkökulmasta ajatus saksalaisen kansanluonteen vastenmielisistä erityispiirteistä on puolestaan hyvin houkutteleva. Sehän osoittaisi, että mitään vastaavan kaltaista ei voisi edes periaatteessa tapahtua missään muualla kuin Saksassa.

Teoreettisella tasolla Holokaustin selitysmallit jaetaan intentionaalisiin ja funktionaalisiin (Browning 1992, s. 3–5, 86–121). Intentionaaliset selitysmallit korostavat vastuullisten toimijoiden tekemiä päätöksiä ja niiden taustalla olevaa päämäärätietoisuutta. Funktionaaliset selitysmallit korostavat hallinnollisen ja tuotannollisen koneiston merkitystä. Koneisto pyrkii kulloisessakin tilanteessa toimimaan oman logiikkansa mukaisesti ja kenenkään erityisesti tahtomatta se tässä tapauksessa sattui ajautumaan äärimmäisiin ratkaisuihin.

Historian professori Christopher R. Browning (Pacific Lutheran University) edustaa Holokaust-tulkinnoissa enimmäkseen maltillista keskitietä. Hän on silti ehkä enemmän kallellaan funktionalistien puolelle, kun hän toteaa, että tie systemaattiseen murhaamiseen oli monimutkainen ja täynnä satunnaisia käännteitä. Browning kuitenkin tunnustaa, että myös Hitlerin päätöksillä oli merkitystä. Kun tilanne oli ajautunut sotakoneiston kannalta riittävän vaikeaksi, Hitler kykeni ajamaan läpi päätöksen ns. lopullisesta ratkaisusta. Se eufemismi, jota tässä yhteydessä on käytetty, on todellakin *juutalaiskysymyksen lopullinen ratkaisu* (Die Endlösung der Judenfrage).

Browning on tutkimuksiaan varten käynyt läpi sekä historiallisia dokumentteja että eri alojen tutkijoiden kirjoittamia Holokaustia koskevia julkaisuja. Hänen havaintojensa mukaan jyrkin vastakkainasettelu intentionalismin ja funktionalismin osalta on tieteellisessä kirjoittelussa väistymässä. Ensiksi mainittu oppisuunta myöntää jo nykyisin, että Holokaust ei perustunut ennalta kirjoitettuun, selkeään suunnitelmaan, jota Hitlerin ajateltiin määrätietoisesti vieneen läpi jo 1920-luvulta lähtien.

Browning itse on kiinnittänyt huomiota erityisesti vuosien 1939–41 väliseen kauteen, jolloin Holokaust kehittyi poliittisin perustein hahmotellusta ideasta käytännön toteutukseksi. Kevääseen 1941 asti juutalaisten karkottaminen jonnekin Kolmannen valtakunnan reuna-alueille tai peräti Ranskalta valloitetuihin siirtomaihin (Madagaskar) oli ensisijaisena tavoitteena.

Vasta karkottamishankkeiden lopullinen kariutuminen, osittain sodankäynnin ongelmien takia (Englantia ei kyetty kukistamaan ja sen vuoksi merikuljetukset olivat mahdottomia), osittain ongelman mittasuhteiden nopean kasvamisen takia (menestys Venäjän suunnalla) tekivät lopullisten ratkaisujen muotoilun välttämättömäksi. Ratkaisut syntyivät hyvin myöhään mutta ne pantiin täytäntöön sitäkin ripeämmin. Vielä maaliskuun puolivälissä vuonna 1942 yli 75 % Holokaustin uhreista oli vielä elossa. Helmikuun puolivälissä vuonna 1943 luvut olivat täysin muuttuneet, silloin 75 % Holokaustin uhreista oli jo kuolleena (Browning 1992, s. 169).

Kokonaiskuvan muodostamisen ohella Browning käsittelee kahden erilliskysymystä, joilla on merkitystä käsillä olevan työn kannalta. Ensimmäinen näistä kysymyksistä koskee Saksan valtionhallinnon keskeisten talousasiantuntijoiden osuutta lopullisen ratkaisun muotoutumisessa (Browning 1992, s. 59–76). Browning esittelee ja samalla kritisoi Götz Alyn ja Susanne Heimin useissa kirjoituksissaan esittämää päättelyä. Aly ja Heim kiinnittävät huomionsa varsinkin Walter Emmerichin ja Rudolf Geiterin merkittävään osuuteen. Emmerich oli yleishallinnon talousosaston johtaja (vastannee valtiovainministeriön kansantalousosastoa) ja hänen neuvonantajansa Geiter toimi valtionalouden tarkastusviraston johtajana (Reichskuratorium der Wirtschaftlichkeit). Aly ja Heimin oleellisin väite koskee sitä, että ilman kyseisten henkilöiden osuutta juutalaisvainot olisivat rajoittuneet tavanomaisiin väkivaltaisuuksiin ja rajoitettuihin tuhoamistoimiin. Vasta kansantaloudellinen, huolellisesti argumentoitu perustelu pystyi nostamaan yksittäiset vainotoimet järjestelmällisen murhaamisen asteelle. Browning pitää esitettyjä johtopäätöksiä liioiteltuina mutta myöntää lähestymistavan tärkeyden.

Toinen erilliskysymys koskee sitä, millä tavoin tavallisista, rauhaarakastavista perheenisistä tuli teurastajia (Browning 1992, s. 169–183). Browning sai vuonna 1990 luettavakseen 1960-luvun alussa laaditut kuulustelupöytäkirjat, joissa käsitellään poliisipataljoona 101:n suorittamia teloituksia vuosina 1942–44. Ennen teloitusten aloittamista mainittu poliisipataljoona oli reservissä ja siihen enimmäkseen vapaaehtoisesti ilmoittautuneet keski-ikäiset, keskiluokkaan kuuluneet työläiset ja toimihenkilöt olivat liittyneet poliisijoukkoihin välttyäkseen armeijaan joutumiselta. Pataljoona määrättiin tyhjentämään Puolan alueen ghetot. Niissä olleet juutalaiset tapettiin ampumalla niskaan lähietäisyydeltä. Ensimmäisiin teloituksiin osallistu-

neille pataljoonan komentaja tarjosi mahdollisuutta kieltäytyä. Hyvin harva käytti tarjottua tilaisuutta hyväkseen.

2 Holokaustin sosiologia

Zygmunt Bauman on kirjoittanut Holokaustin sosiologiasta vahvasti kantaa ottavan ja ristiriitaisia tunteita herättävän teoksen *Modernity and the Holocaust*. Kirja on julkaistu vuonna 1989 ja se kytkeytyy Baumanin muun myöhäisemmän tuotannon tapaan moderniteetin tutkimukseen. Bauman tutkii teoksessaan Holokaustin luonnetta valistuksen ideaalien varaan rakentuvan modernin länsimaisen yhteiskunnan periaatteessa normaaliksi luokiteltavana toiminnallisena vaihtoehtona. Baumanin mukaan Holokaust ei ole yhteiskunnan normaalin tilan häiriintymisestä aiheutunut äärimmäinen poikkeusilmiö. Holokaustin mahdollisuus on koko ajan olemassa; se on yhteiskunnan rauhanomaisen arki-ilmeen kääntöpuolella koko ajan väijymässä.

Baumanin mukaan Holokaustin sosiologista merkitystä voidaan vähätellä kahdella pääasiallisella tavalla (Bauman 1991, s. 1–2). Ensimmäinen tapa on todeta, että Holokaust kohdistui juutalaisiin, joten se on *juutalaisten* historiaan kuuluva tapahtuma. Tämä tekisi Holokaustista ainutkertaisen, mukavasti epätavallisen ja sosiologisessa mielessä seurauksia aiheuttamattoman. Toinen tapa on viitata ihmislajin luonteenomaisiin aggressioihin ja todeta, että tällaisten (kaikeksi onneksi jokseenkin harvinaisten) ääri-ilmiöiden kanssa on vain totuttava tulemaan toimeen. Myöskään tämä tulkinta ei anna aihetta enemmille sosiologisille pohdintoille. Perehdyttyään Holokaustin sosiologiseen tutkimukseen Bauman päätyy toteamaan, että sosiologien itseensäytyyväinen sivustakatsominen kertoo enemmänkin sosiologisen tutkimuksen tilasta kuin siitä, että sosiologialla saattaisi olla jotain oleellista annettavaa Holokaustin tutkimukselle.

Ikäänkuin lisäperusteluksi näille Baumanin kriittisille ajatuksille on Daniel Goldhagen kirjoittanut suurelle yleisölle suunnatun väitöskirjansa *Hitler's Willing Executioners — Ordinary Germans and the Holocaust*.¹ Helsingin Sanomissa 6.10.1996 kirjoittamassaan esitellyssä Matti Virtanen toteaa, että Goldhagen “puolustaa kiivaasti näkemystä, jonka mukaan kansanmurha oli mahdollinen vain saksa-

¹New York: Alfred A. Knopf, 1996.

laisiin iskostuneen poikkeuksellisen antisemitismin vuoksi”. Goldhagenin yli 600-sivuinen, runsaasti järkyttäviä yksityiskohtia sisältävä teos on saanut paljon huomiota osakseen sekä USA:ssa että varsinkin saksankielisenä käännöksenä Saksassa. Goldhagenin kiivaasti puolustama näkemys on yksioikoinen. Antisemitismi oli 1930-luvun Euroopassa yleistä — se ei ollut Saksassa sen jyrkempää kuin muuallakaan. Antisemitismi ei sinällään riitä selittämään juutalaisvainojen muuttamista systemaattiseksi murhaamiseksi.

Bauman ei syytä Holokaustista saksalaisten kansanluonnetta eikä poliittista kulttuuria. Baumanin päättely yleensäkin kaihtaa yksinkertaistavia selityksiä. Bauman sosiologina kysyy, onko moderniteetin kehityksessä sellaisia yleisiä piirteitä, jotka niin Saksassa kuin muuallakin tekevät ihmisistä alttiita erilaisten holokaustien houkuttuksille. Baumanin ennakkoluuloton ja vaikeuksia kaihtamaton pohdinta koskee sekä Holokaustin täytäntöön panijoita että sen uhreja. On nimittäin paljon kirjoitettu siitä, että juutalaiset uskonnollisen maailmankatsomuksensa takia saattoivat olla erityisen helppoja uhreja röyhkeille natsseille. Esimerkiksi Elie Wieselin omista kokemuksistaan kirjoittama kirja *Yö*² kertoo juutalaisten nöyrästä alistumisesta ja vähäisestä halukkuudesta avoimeen vastarintaan.

Bauman onnistuu parilla sivulla jopa Browningia paremmin tiivistämään intentionalistisen ja funktionalistisen ajattelutavan erot ja sen tulkinnallisen asetelman, johon tähän mennessä on päädytty pääasiassa maltillisen funktionalismin pohjalta tehdyssä tutkimustyössä (Bauman 1991, s. 15–17). Bauman toteaa (useiden tutkijoiden töitä hyödyntäen), että Hitler asetti natsismille tavoitteeksi päästä eroon juutalaisista ja luoda juutalaisista vapaan Valtakunnan — spesifioimatta kuitenkaan yksityiskohtaisesti, miten tähän tavoitteeseen päästäisiin. Kun päämäärä oli asetettu, jatkotoimet etenivät Max Weberin selkeästi kuvailemien periaatteiden mukaisesti. Poliittinen päättäjätuntee toimeenpanovaiheessa itsensä helposti harrastelijaksi (diletantiksi) varsinaisen asiantuntijan, ekspertin rinnalla, joka koulutettuna virkamiehenä toimii hallintokoneistossa. Päätösten toimeenpanossa rationaalisti toimiva hallintokoneisto on parhaimmillaan ja samalla välttämätön.

Sotatointen eteneminen muutti koko ajan tavoitteen toteuttamisen edellytyksiä mutta samalla myös itse tavoitteen mittasuhteet

²Helsinki: Kirjapaja 1991.

muuttuivat. Jokaisessa vaiheessa koneisto toimi järkipärisesti ja johdonmukaisesti. Jokaisessa vaiheessa eri hallinnonhaarojen parhaat asiantuntijat arvioivat ja suunnittelivat kulloisenkin tilanteen pohjalta tarjoutuvia vaihtoehtoja. Siirtyminen karkotusoperaatiosta lopulliseen tuhoamiseen syntyi näiden selvitysten johdonmukaisena seurauksena. Lopullinen päätös oli laajan selvitys- ja suunnittelutyön pohjalta hyvin helppo tehdä.

Holokaustin sosiologiaan kuuluu luonnollisena osana juutalaisuuden määrittely. Juutalaisuudessa rodullisena ominaisuutena ei ole mitään sellaista, joka riittäisi Holokaustin perusteluksi. Juutalaisuus on sen vuoksi pakko määritellä yhteiskunnallisena kategoriana, jolla lopulta on hyvin vähän tai ei lainkaan yhtymäkohtia rodullisen, biologisen juutalaisuuden kanssa. Osoittautuu, että yhteiskunnallinen juutalaisuus ilmenee kahdella eri tavalla.

Suomenkieleen käännettynä englanninkieliset sanat *Judaism* ja *Jewishness* tarkoittavat kumpikin juutalaisuutta. Sosiologisesti ero on kuitenkin huomattava. *Judaism* tarkoittaa sellaisia juutalaisuuden ominaispiirteitä, jotka ovat tavalla tai toisella havaittavissa ja joiden havaittavuuteen juutalaiset itse voivat vaikuttaa. Juutalaistyyppinen vaatetus tai jotkin käyttäytymisen piirteet ovat tahdonvaraisia ja ne ovat muutettavissa. *Jewishness* on sen sijaan jotain sellaista juutalaisuutta, jonka ulkopuolinen määrittelee ja johon juutalaisilla itsellään ei ole mitään mahdollisuutta vaikuttaa. Hannah Arendtin mukaan natsi-Saksan rasismi tarvitsi jossakin vaiheessa juutalaisuuden uudelleen määrittelyä: ”*Jews had been able to escape from Judaism into conversion; from Jewishness there was no escape*” (Arendt 1951, s. 87). Kyse oli toisin sanoen siirtymisestä fenomenalisesta juutalaisuudesta (Judish) noumenaliseen (natsien postuloimaan ja vain heidän tunnistamaan) juutalaisuuteen (Jewish).

3 Työttömyys rauhanajan tuhona

Holokaust ja työttömyys ovat samalla kertaa sekä ratkaisuja että ongelmia. Ne kumpikin syntyvät ratkaisuksi johonkin niitä edeltävään ongelmatilanteeseen. Synnyttyään ja laajennuttuaan riittäviin mittasuhteisiin niistä tulee osa ihmisen yhteiskunnallista toimintaympäristöä mutta omien erityispiirteidensä takia ne muuttuvat ongelmiksi,

jotka puolestaan edellyttävät uusia ratkaisuja. Vaikka Holokaust ratkaisuna näyttää pinnalta katsottuna hyvin määrätietoisesti toteutetulta (vrt. intentionalismi), se nykyisen historiantutkimuksen valossa kuitenkin purkautuu olosuhteiden aiheuttamasta paineesta ilman selvää ennakkosuunnitelmaa. Ratkaisujen loogisuus voidaan postuloida *ex post facto* mutta se ei ole nähtävissä tai johdettavissa *ex ante*. Jokaisessa päätöksentekotilanteessa on valittavissa useita valmiiksi perusteltuja ja jälkikäteen johdonmukaiseksi todettavissa olevia vaihtoehtoja.

Holokaust ja työttömyys yhteiskunnallisen ongelmatilanteen ratkaisuina ovat itse mitä suurimmassa määrin myös ongelmia erityisesti siksi, että ongelmat joihin ne ovat ratkaisuja, ovat ominaisluonteeltaan patologisia. Ne ongelmat (Kolmannen valtakunnan saksalaistaminen ja tavaratuotannon loputon tehostaminen) ovat luonteeltaan sellaisia, että kaikki potentiaaliset ratkaisut ovat tavalla tai toisella huonoja. Myönteisen ratkaisun löytyminen edellyttäisi itse perusongelmasta irrottautumista ja kokonaistilanteen tarkastelemista ikäänkuin lintuperspektiivistä. Tähän yhteiskunta ei kuitenkaan kyseisessä tilanteessa pysty, sillä valtaapitävä eliitti on lukkiutunut ratkaistavan perusongelman sisälle ja hahmottaa maailmansa ongelman sisäisen käsitejärjestelmän avulla.

Holokaust ja työttömyys ovat siis ongelmien ratkaisuja, jotka täsmällisen sisältönsä, muotonsa ja laajuutensa osalta ovat kontingenteja. Holokaust syntyi vuosien 1939–41 välisenä aikana ratkaisuksi sodan vaihtelevien käänteiden ja Kolmannen valtakunnan saksalaistamisen muodostamaan sekavaan ongelmakimppuun. Joukkotyöttömyys syntyy (työnantajan näkökulmasta katsottuna) ratkaisuna markkinoiden kyllästymisen, tuotannon laajenemisen, automaation jatkuvan kehittymisen ja kansainvälisen kilpailun aiheuttamiin ongelmiin.

Kumpikaan ratkaisuihin ei synny yht'äkkisesti kokonaisuus ja valmiina. Holokaust ei suinkaan saavuttanut täyttää laajuuttaan yhdessä yössä; myös työttömyyden kasvaminen joukkomittaiseksi vie aikansa. Kumpaakin itse asiassa kokeillaan ja harjoitellaan ensin pienessä mittakaavassa ennen kuin ratkaisu omaksutaan koko yhteiskunnan laajuiseksi. Holokaustin taustalla ovat monien vuosien aikana suoritettut väkivaltaisuuudet, väestön pakkosiirrot ja tarkasti kohdennetut tuhoamistoimet. Joukkotyöttömyys käynnistyy pienistä yksityisistä työpaikoista, josta se leviää suurille yksityisille työpaikoille. Vasta

sen jälkeen kun työttömyys on hyväksytty julkisessa keskustelussa yleiseksi ja varsinkin teknillis-taloudellisen eliitin väitteiden mukaan väistämättömäksi yhteiskunnalliseksi ilmiöksi, aletaan irtisanoa julkishallinnon palveluksessa olevia työntekijöitä. Jos irtisanomiset olisi aloitettu julkishallinnon piiristä, se olisi nopeasti johtanut yhteiskunnallisen tilanteen kiristymiseen. Nykyisessä tilanteessa jokainen julkishallinnon työntekijä jo tietää, että työpaikka saattaa mennä koska tahansa.

Kasvettuaan riittäviin mittasuhteisiin nämä ongelmalliseksi osoittautuvat ratkaisut riistäytyvät käsistä eivätkä lopulta ole enää kenenkään hallittavissa. Vallanpitäjä jää näiden uusien ongelmatilanteiden kasvettua tavallaan oman retoriikkansa vangiksi. Totalitarismin logiikka edellyttää, että yleinen pelon ilmapiiri on ylläpidettävissä vain yhä pahempien julmuuksien käyttöönottamisella ja niiden soveltamisella yhä uusiin väestöryhmiin. Esimerkiksi Stalin tapatti lopulta omia upseereitaan, puolueen kaadereita, työläisiä, tiedemiehiä jne. Jos Hitler olisi voittanut sodan, kuka tahansa olisi lopulta voitu määritellä rodun jalostamisen näkökulmasta epäkelvoksi. Myös joukkotyöttömyyden poistaminen sisältää eräänlaisen oravanpyörän: kovenevassa kilpailussa menestyminen johtaa kilpailun kovenemiseen entisestään ja samalla työttömyyden vähentäminen edellyttää säästö- ja rationalisointitoimia, jotka johtavat työpaikkojen vähenemiseen.

Ongelmien kasvaminen hallitsemattomiin mittasuhteisiin koskee vallanpitäjien ohella yhtä lailla toimeenpanevasse koneistossa työskenteleviä. Sekä Holokaust että joukkotyöttömyys edellyttävät laajan ja tehokkaan virkakoneiston saumatonta toimintaa. Koneistossa tarvitaan käytännön ihmisten ohella suunnaton määrä sihteereitä, kassanhoitajia, kirjanpitäjiä, suunnittelijoita, juristeja ja varsinkin eri tasoisia päällikköjä. Jokainen näistä tekee kiireisenä ja täystyöllisenä oman pienen osuutensa suuresta kokonaisuudesta. Yksittäisen työntekijän toimenkuvaan ei kuulu päämäärien kyseleminen eikä varsinkaan niiden kyseenalaistaminen. Kuten Richard L. Rubenstein toteaa, mikään Weberin ideaaleista ei pitäisi natsien toimenpiteitä liioitteluna (Bauman 1991, s. 10).

Nürnbergin oikeudenkäynnin lopputulos on vastuukysymyksen osalta tärkeä. Vain johtajia tuomittiin, ravisotilaat ja toimeenpaneva koneisto ei joutunut edes tuomittavaksi. Laillisten menettelytapojen mukaan annetusta käskystä saa tappaa kenet tahansa ja jopa ilman oikeudenkäyntiä. Viesti on erityisen tärkeä nykyisten vallan-

pitäjien ammattisotilaille. He tietävät jo etukäteen, että heitä ei tulla tuomitsemaan missään oikeusistuimessa tekivätpä he mitä tahansa annettuja määräyksiä noudattaessaan. ”*Me vain tottelimme*” riittää perusteluksi ja oikeutukseksi mille tahansa hirmuteoille.

Työttömyyden aiheuttamisen ”rintamalla” asetelma on vielä yksioikoisempi. Ketään ei tuomita koskaan, ei edes johtajia. Työllisyyden hoitamisen nimissä ihmisiä irtisanotaan ja jäljelle jäävät lisäävät ponnistuksiaan välttääkseen itse joutumasta uhreiksi. Työttömät vaikevat ja salaavat parhaan kykynsä mukaan työttömyytensä. Työpaikoilla asiasta ei yleensä edes keskustella. Uhreiksi valikoituneet ja valikoitumista pelkäävät osallistuvat kukin kykynsä mukaan tuhoisien ratkaisujen toteuttamiseen.

Vain hyvin harvat ongelmien aiheuttajista kantavat käytännössä tekoihinsa liittyvän vastuun. Suurin osa johtajista ja johtavista suunnittelijoista saa ammattipätevyyttään vastaavaa työtä kaikissa olosuhteissa uusien työnantajien ja vallanpitäjien palveluksessa. Suuri joukko saksalaisia tiedemiehiä siirtyi sodan loputtua Yhdysvaltoihin. Siirtymiseen ei kummankaan osapuolen näkökulmasta katsottuna liittynyt mitään moraalisia tai laillisia ongelmia. Vastaavalla tavalla työttömyyden laajenemiseen eniten vaikuttaneet johtajat saavat ikään kuin tunnustuksena merkittävästä yhteiskunnallisesta toiminnastaan aina vain paremmin palkattuja työtehtäviä. Pahimman julkisen kritiikin kohteiksi sattumalta joutuneet pääsevät siirtymään diplomaateiksi tai EU-tehtäviin.

Yhteiskunnallisten koneistojen tehokkuus ja kattavuus pitävät huolen siitä, että ongelmat väistämättä kärjistyvät ääripisteeseensä ennen kuin tapahtuu sellainen repeämä, joka lopulta pakottaa koko yhteiskunnan toisenlaiselle kehitysräiteelle. Holokaustin lopetti Saksan sotakoneiston tappio ja Hitlerin itsemurha. Joukkotyöttömyys saattaa aikanaan (väliaikaisesti?) purkautua laajoiksi yhteiskunnalliseksi levottomuuksiksi.

Yhteiskunnan siirtyminen uudelle kehitysräiteelle muuttaa lähes hetkessä kansakunnan yhteiskunnallisen tietoisuuden tavalla, jota voisi rinnastaa sumun hälvenemiseen tai horroksesta havahtumiseen. Yhteiskunnallinen todellisuus alkaa yht’äkkiä näyttää kokonaan toisenlaiselta, aikaisemmat itsestäänselvyydet ovat yhtä itsestäänselvästi pätemättömiä. Jokainen yksilö käy kuitenkin muuttuneessa tilanteessa omia henkisiä ja arkisia käytännön kamppailujaan, jotka saattavat kestää koko loppuelämän ajan. Valheellinen yhteiskunnallinen

unohtaminen ei välttämättä koskaan vapautta teloitukseen osallistuneita itsesytyöksistä. Kovinkin yritysjohtaja saattaa havahtua ajatukseen, että elämä on tullut eleyksi kokonaan väärin perustein.

4 Holokaust ja yksilön moraal

Holokaustin historian ja erityisesti sen sosiologian pintapuolinenkin opiskelu synnyttää suuren joukon kysymyksiä, joihin vastauksia on niukalti tarjolla. Jos pohditaan vaikka intentionalistisen selitysmallin logikkaa, päädytään väistämättä kysymykseen vastuun lopullisesta kohdentumisesta. Onko syyllisempi mielipuoli, joka syyllistyy hirmutekoihin kuin se, joka antaa mielipuolen syyllistyä hirmutekoihin mutta joka kuitenkin olisi pystynyt estämään hirmuteot?

Kaikissa länsimaissa on esiintynyt ja tulee jatkossakin esiintymään suuruudenhulluja, erilaisten pakkomielteiden riivaamia kansankiihottajia, jotka valtaan päästyään voivat ilman omantunnon tuskia syyllistyä mihin tahansa hirmutekoihin. Demokraattisissa maissa tällaisten henkilöiden mahdollisuudet päästä valtaan ovat hyvin rajalliset. Avoin tiedottaminen ja laaja kansalaiskeskustelu turvaavat osaltaan sen, että vaaleissa valitaan pääasiassa maltillisia ja vastuuntuntoisia kansalaisia valtiollisiin luottamustehtäviin.

Puhdaspiirteisiä intentionaalisia ja funktionaalisia selityksiä arvioitaessa on siis koko ajan muistettava, että Holokaust tapahtui kulttuurisessa, tieteellisessä ja teollisessa mielessä läntisen maailman edistyneimpiin kuuluvassa valtiossa. Kun Hitlerin ”kaunopuheisuus” kuitenkin tehoi 1930-luvulla saksalaisiin tunnetuin seurauksin, ei mitenkään voi jättää tarkastelematta niiden tuhannen, kymmenen tuhannen, tai sadan tuhannen keskeisissä asemissa olevan saksalaisen vaikuttajahenkilön moraal

ia ja yhteiskunnallista ajattelutapaa, jotka antoivat Hitlerin nousta valtaan mutta jotka olisivat halutessaan voineet sen estää tai myöhemmässä vaiheessa olisivat voineet estää tuhoisien päätösten täytäntöönpanon. Vaikka ei puhuttaisikaan Saksan kansan kollektiivisesta vastuusta, on kuitenkin pakko laajentaa vastuun piiriä kauas natsipuolueen sisärenkaan ja aktiivisen jäsenkunnan ulkopuolelle.

Kysymys vastuusta voidaan laajentaa myös suurten yhteiskunnallisten instituutioiden tasolle. Bauman tai Browning eivät käsittele kysymystä, mikä vastuu Holokaustista kuuluu länsimaiselle tietelle

sinällään. Humen, Hobbesin, Descartesin ja lukemattomien heidän seuraajiensa työn tuloksena on pystytty luomaan valtaisa tieteellinen koneisto, joka kiistää toimintansa oikeuttamisesta sekä uskonnolliset päämäärät että muut teleologiset lähestymistavat. Tiede on tieteen itsensä mielestä neutraalia ja itsekorjaavaa. Onko länsimainen tiede kuitenkin liiallisessa määrin sokea tuhoisille seurausvaikutuksilleen? Onko se sittenkin kuin Pandoran lipas, josta karannut tieto on käyttäjälleen mahdoton hallita ja saattaa ennalta arvaamattomissa tilanteissa johtaa Holokaustin kaltaisiin lopputuloksiin?

Kysymys Holokaustin moraalisisista opetuksista on länsimaisen rationalismin näkökulmasta katsottuna äärimmäisen vaativa. Vakuuttavimmin se on kiteytettävissä Hannah Arendtin usein siteeratuiksi lauseiksi. Seuraava lainaus on Arendtin kirjasta *Eichmann Jerusalemissa*, jossa hän selostaa Adolf Eichmannia vastaan Jerusalemissa vuonna 1961 järjestettyä oikeudenkäyntiä.

Jäljelle jää kuitenkin yksi perustavanlaatuinen ongelma, joka oli epäsuorasti läsnä kaikissa sodanjälkeisissä oikeudenkäynneissä ja joka täytyy mainita tässä yhteydessä, koska se sivuaa yhtä kaikkien aikojen keskeisimmistä moraalisisista kysymyksistä: inhimillisen arvostelukyvyn luonnetta ja toimintaa. Olemme vaatineet näissä oikeudenkäynneissä, joissa syytetyt ovat tehneet ”laillisia” rikoksia, että ihmisten on kyettävä erottamaan oikea väärästä, vaikka heillä ei olisi mitään muuta opasta kuin heidän oma arvostelukyöksensä – joka sattuu lisäksi olemaan täysin ristiriidassa kaikkien heidän ympärillään olevien muiden ihmisten yksimielisen mielipiteen kanssa. (Arendt 1963, s. 370).

Kysymys siitä, missä määrin Eichmann pelkästään totteli annettuja määräyksiä ja missä määrin hän itse oli aidosti ja vilpittömästi tuhoamistoimien takana, ei ole tässä yhteydessä oleellinen. Oleellista on sen sijaan todeta, että näin jälkikäteen moraalisenä on alettu pitää sellaista käyttäytymistä, että tavalliset kansalaiset vastoin ympärillä olevien ihmisten yksimielistä kantaa joko siviilitehtävissä autoivat juutalaisia selviytymään tai sotilastehtävissä kieltäytyivät tuhoamistoimista. Moraalisena toisin sanoen pidetään käyttäytymistä, joka oli vastakkainen koko ympäristön itsestäänselvyyksinä pitämien moraalisaäntöjen kanssa.

Kyseessä on erittäin raju vaatimus. Jos sellaisen asettamista pidetään oikeutettuna Holokaustin ajan saksalaisten osalta, sen asettaminen on pakostakin oikeutettua tämän päivän kansalaisten osalta. Jos siis tämän päivän kansalainen ”luottaen pelkästään omaan arvostelukykyynsä ja vastoin kaikkien ympärillä olevien ihmisten kantaa” pitää moraalisesti oikeutettuna vastustaa valtiotyönantajien toimia työttömyyden lisäämiseksi, hänellä on siihen tämän logiikan nojalla oikeus, ajattelipa laillisesti vallassa oleva vallanpitäjä asiasta mitä hyvänsä.

Ja tässä asiassa ei itse asiassa riitä se, että ajatuksissaan vastustaa laillisen vallanpitäjän näkemyksiä. Juutalaisten pelastamiseksi ei suinkaan riittänyt se, että tunsivat hengessään myötätuntoa juutalaisten kovaa kohtaloa kohtaan. Sekä juutalaisten auttamisessa että heihin kohdistettuihin tuhoamistoimiin kieltäytymisessä Holokaustin ajan ihmiset toimivat oman henkensä uhalla. Kun jälkikäteen miettii, kuka silloisessa tilanteessa teki parhaansa tai peräti, kuka teki kaikkensa juutalaisten auttamiseksi, päädytään hyvin rajuun lopputulokseen. Joku on sanonut, että vain sellainen henkilö, joka menetti henkensä juutalaisten auttamisessa, voi jälkikäteen tuntea hyvää omaatuntoa ja sanoa tehneensä kaikkensa.

Jos nyt siis tämän päivän ihminen tuntee moraalisesti velvollisuudekseen toimia niin, että valtiovalta ja muu järjestäytynyt yhteiskunta alkaa suuntautua työttömyyden aiheuttamisesta työttömyyden vähentämiseen, joutuu edellä esitetyn logiikan mukaisesti kysymään, missä kulkevat ne rajat, jotka on ensin ylitettävä, että työttömyyden vastustamista voitaisiin pitää vähimmäissäkään määrin moraalisesti merkityksellisenä (että moraalinen velvoite tulee edes jossain määrin täytetyksi, jos pelkkä itsekseen, omassa mielessään protestointi ei siihen riitä) ja joita toisaalta ei saa ylittää, jotta työttömyyden vastustaminen ei muuttuisi vastustamisen päämäärien kannalta ja moraalisten velvoitteiden kannalta vastakkaisiksi (counterproductive).

Nämä ovat moraalifilosofian kannalta hyvin hankalia ja risiiritaisia ajatuksia herättäviä kysymyksiä. En väitä, että pystyisin vastaamaan niihin vähimmäissäkään määrin tyydyttävällä tavalla. Olen halunnut ne kuitenkin esittää osoittaakseni, että keskustelu suurimmista yhteiskunnallisista ongelmista pitää sisällään muitakin kuin pelkästään juridisia, taloudellisia ja käytännöllisiä kysymyksiä. Kun jatkossa haen yhteiskunnalliselle keskustelulle ja yksilölliselle moraalisuudelle perusteita, yritän hakea sellaista ajattelu- ja toimintatapaa, joka pystyisi vastustamaan sekä Holokaustin että joukko-

työttömyyden kaltaisten ongelmien syntyä ja kehittymistä ja tarpeen tullen pystyisi ryhtymään todellisiin toimiin vahinkojen korjaamiseksi.

Lähdeluettelo

- Arendt, Hannah (1979 [1951]). *The Origins of Totalitarianism*. New edition with added prefaces. New York: Harcourt Brace & Company.
- Arendt, Hannah (2016 [1963]). *Eichmann Jerusalemissa. Raportti pahuuden arkipäiväisyydestä*. Suomentaneet Antero Holmila ja Jouni Tilli. Esipuhe Tuija Parvikko. Painettu EU:ssa: Docendo.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-modernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1991). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Browning, Christopher R. (1992). *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kasvio, Antti (1994). *Uusi työn yhteiskunta. Suomalaisen työelämän muutokset ja kehittämismahdollisuudet*. Helsinki: Gaudeamus.